

СУМНА РІЧНИЦЯ

*Володимир Пристайко,
заступник Голови СБУ, генерал-лейтенант
Олександр Пшенніков,
начальник Державного архіву СБУ, полковник
Юрій Шаповал,
керівник Центру історичної політології Інституту
політичних і етнонаціональних досліджень
НАН України, доктор історичних наук*

СПРАВА ЄВРЕЙСЬКОГО АНТИФАШИСТСЬКОГО КОМІТЕТУ

Піввіку тому, у листопаді 1948-го, був ліквідований Єврейський антифашистський комітет (ЄАК) – перша (з часів приходу більшовиків до влади) офіційно санкціонована позакласова громадська організація, що була створена у 1942 році та будувала свою діяльність на чисто національній основі. Ця акція була частиною широкої політико-ідеологічної кампанії, започаткованої і контрольованої тодішнім політичним режимом.

Навряд чи хто з представників колишньої історичної спільноти «радянський народ» хоча б одного разу не чув про «безрідних космополітів». Свого часу їх таврували на форумах громадськості, на партійних зборах, у засобах масової інформації. Це було на початкових етапах горезвісної «холодної війни» у тогочасному біполярному світі.

Насправді боротьба з тим, що у сталінському Радянському Союзі заведено було називати «безрідним космополітизмом», не мала нічого спільного з теоретичною диференціацією двох понять – інтернаціоналізм і космополітизм. У критику «космополітизму» за законами політичної логіки впліталась протидія «низькопоклонству» перед Заходом, його наукою, культурою, мистецтвом.

Наперед було визначено і «переможця» у цій боротьбі: це була радянська, тобто, в першу чергу, російська наука, культура і мистецтво. «Чи лічить нам, – підкреслював у своїй відомій доповіді про журнали «Звезда» і «Ленінград» у вересні 1946 року секретар ЦК ВКП(б) Андрій Жданов, – представникам передової радянської культури, радянським патріотам, роль схиляння перед буржуазною культурою або роль учнів?! Звичайно, наша література, яка відображає лад вищий, ніж будь-який буржуазно-

демократичний лад, культуру в багато разів вищу, ніж буржуазна культура, має право на те, щоб навчати інших нової загальнолюдської моралі»¹.

У ті часи вся система пропагандистських і «виховних» засобів була покликана підтверджувати цю тезу. Комплекс обмежувальних заходів паралельно був покликаний боронити «радянську людину» від «розбещуючого» західного впливу. Саме цій меті підпорядковувалась і боротьба проти «космополітів». Крім того, за її допомогою у черговий раз формувався образ «внутрішнього ворога», чергова з підсистем страху, без яких не могла існувати комуністична система. Архівні документи, які відкрилися в останні роки, говорять про те, що режим не просто заохочував такого роду кампанії, а й ретельно готував їх.

Наступ на «космополітів» було започатковано після згаданої доповіді Андрія Жданова. Більш активна і систематична «проробка» вчених, діячів мистецтва, літературознавців, біологів («вейсманістів-морганістів»), мовознавців, театрознавців, яким приписували те, що вони потрапили під вплив Заходу, розпочалася у 1947-му. Тоді, а саме 17 червня 1947 року, до партійних організацій було надіслано «закритого листа» ЦК ВКП(б) «Про справу професорів Ключової та Роскіна», в якому підкреслювалось, що *«небезпечна хвороба низькопоклонства перед закордоном може вражати найменш стійких представників нашої інтелігенції, якщо цій хворобі не буде покладено край»*².

Характерно, що кампанія боротьби проти «космополітизму» в Україні почала готуватись практично **водночас із розгортанням чергового туру гонінь на представників української інтелігенції**. Це й не дивно, адже партійно-державний істеблішмент УРСР завжди діяв за принципом «Коли у Москві ріжуть нігті, у Києві слід різати пальці».

Так, 24 липня 1947 року на зібранні активу інтелігенції Львова заступник Голови Ради Міністрів УРСР, відомий сталінський сикофант Дмитро Мануїльський виступив із доповіддю «Проти українського буржуазного націоналізму». В цій доповіді, зокрема, було піддано брутальній критиці професорів Кріп'якевича і Рудницького, композитора Барвинського, поета Карманського. У колишньому партійному архіві в Києві збереглися надзвичайно цікаві інформації про те, як боляче реагували представники львівської інтелігенції на цей виступ.

Наприклад, старший науковий співробітник Львівського філіалу Академії наук УРСР П. Мечник у колі близьких до нього осіб заявив, що «починається гоніння на українську інтелігенцію, цьому є підтвердженням слова тов. Мануїльського «Ми вам цього ніколи не забудемо». Виступає він непогано, тільки занадто різко, не можна так ображати людей, хоча б Карманського, для чого його чіпати, він вже старий і захистити себе не може». І справді, як засвідчують документи, на поета Карманського те, що він почув від одного з київських вождів, подіяло так, що в одній із розмов із знайомим він сказав: «Прощавайте, не знаю, чи побачимося ми ще після

цього вечора. Я хочу продовжувати свою важку роботу по перекладу Дайте українською мовою, але не впевнений тепер, що мені це дадуть зробити»³. А відомий український історик І. Кріп'якевич одному із своїх знайомих сказав: «Я не знаю, що ще мені потрібно зробити, щоб припинились обвинувачення на мою адресу. Я працюю над історією України так, як цього вимагають, переїхав до Києва»⁴.

Особливо активно пошуки «націоналізму» стимулював Лазар Каганович, який з березня по грудень 1947 року очолював ЦК КП(б)У. Зокрема, він постійно тероризував партійних працівників, Спілку письменників України, вимагаючи від окремих літераторів каяття у «націоналістичних» гріхах.

Звертають, однак, на себе увагу слова Микити Хрущова у його мемуарах про те, що Каганович, сам єврей, у цей час виявляв активні протиеврейські дії⁵. Виникла реальна небезпека того, що створена ним політико-ідеологічна атмосфера могла сприяти загостренню стосунків євреїв і українців.

Ось лише один приклад. 22 серпня 1947 року літератори Ілля Стебун (Кацнельсон) і Євген Адельгейм написали на ім'я Кагановича лист, який фактично мав характер доносу, «про політичне шкідливі і небезпечні погляди серед певної групи українських письменників»⁶. Цікаво те, що крім традиційних обвинувачень в українському націоналізмі, лист містив закиди у антисемітизмі письменникам А. Малишку, В. Бичку, С. Крижанівському, Д. Косарику, І. Неході. «Найчастіше, – читаємо у листі, – антисемітські настрої узгоджуються з поглядом, що справжній українець не може бути борцем проти націоналізму»⁷.

Каганович надав цьому листу надзвичайного значення, що засвідчили його рясні інвективи на полях документу, які могли б стати предметом окремого аналізу. Зокрема, проти обвинувачень в антисемітизмі він написав: «Чому парторганізація не розглянула, адже це з арсеналу Гітлера?»⁸.

Мине небагато часу і автори доносу самі стануть об'єктами критики: уже у 1948 році І. Стебуна та Є. Адельгейма критикуватимуть як «безрідних космополітів». А справжню хвилю антисемітизму, в тому числі побутового, викличуть не українські письменники, а сам режим, інспіруючи боротьбу проти «безрідних космополітів» і пізніше «справу лікарів».

Уже в роки горбачовської «перебудови», у квітні 1989 року, І. Стебун написав листа до редакції газети «Літературна Україна», в якому, згадуючи про критику українських письменників, зауважив: «В той час я був одним із заступників голови правління Спілки письменників України й, на жаль, слухняно виконував категоричні командні вказівки «згори»⁹.

У жовтні 1947 року Л. Каганович розіслав керівникам України «для ознайомлення» текст статті «Про одне шкідливе антирадянське оповідання». Цей матеріал підготували на замовлення ЦК КП(б)У для «Литературной газеты» і запропонували його підписати письменникам Григорієві

Полянкеру і Матвієві Талалаєвському.

Стаття була спрямована проти оповідання письменника Ісаака Кіпніса під назвою «Без хитрощів, без розрахунку», надрукованого однією з газет польського міста Лодзь. Оповідання було присвячене тому, як під час війни українська жінка врятувала від загибелі двох єврейських дітей. Однак і в цьому благородному сюжеті було знайдено «брутальні політичні помилки, які зводять нанівець і навіть перекручують саму ідею розповіді»¹⁰. Критикам не подобалась сама назва твору, оскільки, як зазначалось у статті, «у нашій радянській країні мільйони людей творять патріотичні справи без будь-яких хитрощів або низького розрахунку». А далі ставилось запитання: «Чи може авторові потрібна була згадка про чиїсь «хитрощі», щоб прикрити хитрощі власні?»¹¹.

Проте найбільшу лють і роздратування викликали слова І. Кіпніса про те, що він би хотів, щоб «всі євреї, які проходять тепер твердим переможним кроком берлінськими вулицями, носили на груді поруч з орденами і медалями також і маленький красивий щит Давида». Це було розцінено як вияв сіонізму, неприпустимого для радянського єврея. У статті підкреслювалось: «Кіпніс хоче поставити щит Давида – цю емблему націоналізму – поруч з емблемами Радянського Союзу, що символізують собою братерство і дружбу народів. Не завадило б знати Кіпнісу, що п'ятикутна радянська зірка давно затьмарила і шестикутну зірку Давида, і петлюрівський тризуб, і всіляких орлів й інші націоналістичні емблеми»¹².

Для Ісаака Кіпніса ця історія не завершилася лише критикою: у червні 1949 року він заарештований за обвинуваченням у націоналістичній агітації, а у січні 1950 року його засудили до 10 років виправно-трудових таборів суворого режиму. І лише 1956 року він був звільнений і реабілітований.

До речі, коли вже були заарештовані М. Талалаєвський і Г. Полянкер, їм пригадали серед іншого і те, що, здавалося б, можна було поставити їм у «заслугу» – їхні критичні оцінки твору Ісаака Кіпніса.

Критика «космополітів» значно посилилася після публікації у газеті «Правда» 28 січня 1949 року редакційної статті «Про одну антипатріотичну групу театральних критиків». У лютому того року Секретаріат ЦК ВКП(б) розглянув питання «Про заяви, що надійшли до ЦК ВКП(б) про діяльність антипатріотичної групи театральних критиків». Невдовзі було ухвалено партійну постанову «Про буржуазно естетські перекинуття у театральній критиці», а в «Правде» вміщено розгромну статтю «До кінця викрити космополітів-антипатріотів»¹³.

Саме відтоді в Україні, як і у всьому тодішньому СРСР, ще більш посилювалось цькування літераторів єврейського походження (О. Борщагівський, А. Гозенпуд, Л. Санов-Смульсон, І. Стебун, Є. Адельгейм, Є. Мартич-Фінкельштейн та ін.). Тепер вже «викриття» супроводжувалось обвинуваченнями у просіоністських симпатіях і єврейському буржуазному націоналізмі. Причому критикували не тільки живих, а й померлих

літераторів, діячів науки і культури.

Те, що у цій кампанії не було дрібниць, засвідчують чимало прикладів. Ось один з них: у червні 1949 року Комітетом у справах мистецтв УРСР було надіслано до секретаря ЦК КП(б)У К. Литвина клопотання про нагородження орденом Леніна народного артиста УРСР диригента Київського оперного театру Самуїла Столермана. В його архівній особовій справі збереглася невеличка записка про те, чим це клопотання завершилось. Цитуємо: «Тов. Кравченко, матеріал цей представлявся у Москві, але від нагородження утримались»¹⁴.

У березні 1949 року пройшов пленум Спілки радянських письменників України з порядком денним «До кінця розгромити космополіт-антипатріотів». У липні 1949 року відбулася Республіканська нарада пропагандистських працівників України. Учасники наради ухвалили звернення до Сталіна. Автори цього розлогого документу не обійшли увагою і питання боротьби з «космополітами». Ось що, зокрема, зазначалося у ньому: «Запевняємо Вас, товаришу Сталін, що ми будемо і надалі виховувати у наших людей животворний радянський патріотизм, ще сильніше зміцнювати ленінсько-сталінську дружбу народів, розвивати українську культуру, національну по формі, соціалістичну за змістом, будемо викривати і вести непримиренну боротьбу проти усіх і всіляких проявів буржуазної ідеології – низькопоклонства, націоналізму, космополітизму»¹⁵.

Тепер викритих «космополітів» звільняли з роботи, засуджували, висилали у віддалені райони СРСР. Поняття «космополіт» поступово перетворювалось на синонім слова «єврей». Тим самим сталінський режим ставив під підозру євреїв як народ і ніби говорив населенню: ми можемо зміцнити наш патріотизм і нашу могутність, лише звільнившись від «антипатріотичного» впливу євреїв. Звертає на себе увагу і те, що в усіх обвинуваченнях незмінне фігурували єврейський націоналізм (сіонізм) і шпигунство на користь іноземних розвідок.

Однак, напевно, ще варто чимало попрацювати над архівними документами, щоб реконструювати події, що передували 1949 року. Йдеться про виявлення в тій чи іншій формі антиєврейських настроїв, про накопичення антиєврейського «пального» матеріалу, який режимом було використано сповна пізніше.

Ось лише один із численних прикладів. У липні 1948 року єврейська громада Кам'янець-Подільського звернулася з проханням дозволити відкрити синагогу. Лист-скаргу було направлено до Голови Верховної Ради СРСР М. Шверника, а копію – М. Хрущову. У листі зазначалося, що у 1946 року влада не дозволила відзначити траурний день масового розстрілу євреїв нацистами у Чернівцях. Влада відмовила також і в тому, щоб поміняти каміння на вулицях міста, оскільки нацисти замостили вулиці камінням з надгробків єврейських могил кладовища у Чернівцях. У 1947 року єврейська

група придбала дві кімнати у приватному будинку, щоб було місце для молитви. Однак і тут влада не дозволила, причому, як зазначали автори листа, «нам загрожували, що у випадку виявлення будь-якого зібрання старших людей нас приймуть за підпільну організацію, що виступає нібито проти Радянської влади»¹⁶.

Надзвичайно характерним для тогочасної ситуації є і епізод, описаний у наступному фрагменті листа: «У 1948 році наші представники громади були викликані у місто Проскурів до інструктора культури * при облвиконкомі тов. Резниченка. Останній дав прочитати документ і запропонував розписатися, що вони, представники громади, буцімто поставлені до відома, що синагогу вони не мають право відкривати, і коли ці представники відмовились від такого підпису, їм погрозували арештом і міліцією»¹⁷.

Ще в січні 1948 року у Мінську було організовано вбивство відомого актора Соломона Міхоелса. До речі, той факт, що це було вбивство, у квітні 1953 року підтвердив ніхто інший, як Лаврентій Берія. У листі на ім'я Г. Маленкова він поклав відповідальність за це на колишнього міністра державної безпеки В. Абакумова, який після свого арешту визнав, що виконував пряму сталінську директиву.

З лютого 1948 року на засіданні Секретаріату ЦК ВКП(б) під головуванням Георгія Маленкова було ухвалено рішення про розпуск об'єднань єврейських письменників у Москві, Києві, Мінську і про закриття єврейських альманахів, що видавалися у цих містах. Кількома днями по тому це рішення було підтверджено на засіданні Політбюро ЦК ВКП(б)¹⁸.

Нарешті, 1948 року був ліквідований Єврейський антифашистський комітет (ЄАК). Цей комітет очолював Соломон Міхоелс, а від Радінформбюро, при якому було створено ЄАК, відповідальним був Соломон Лозовський.

Двічі, 12 жовтня 1946 і 26 березня 1948 року, Міністерство державної безпеки СРСР сигналізувало партійно-державним структурам про те, що ЄАК присвоїв собі права бути головним уповноваженим у справах єврейського народу і посередником між цим народом, партією та урядом, а також про антирадянську і націоналістичну діяльність ЄАК. На цій підставі рішенням Політбюро ЦК ВКП(б) від 20 листопада 1948 року ЄАК, як такий, що є «центром антирадянської пропаганди і регулярно подає антирадянську інформацію органам Іноземної розвідки», було ліквідовано¹⁹.

Для багатьох це означало арешти, а для декотрих згодом – смерть. Арешти розпочались і в Україні. Тут, зокрема, наприкінці 40-х – початку 50-х років були піддані арештам і засуджені до різних строків позбавлення волі Мойсей Альтман, Рива Балясна, Йосип Бухбіндер, Абрам Веледницький, Давид Гофштейн (розстріляний у 1952 році по справі ЄАК), Айзик Губерман, Веніамін Гутянський, Ірма Друкер, Натан Забара, Абрам Каган,

* Так у тексті. – *Авт.*

Ісаак Кіпніс, Юхим Лойцкер, Ноте Лур'є, Мойсей Мижирицький (помер в арештантському вагоні), Михайло Пинчевський, Григорій Полянкер, Матвій Талалаєвський, Михайло Шмушкевич та ін.

У 1950 році було ліквідовано Кабінет по вивченню єврейської мови, літератури та фольклору при Академії наук УРСР, який очолював член-кореспондент АН УРСР, мовознавець Ілля (Еліє) Співак. Він був заарештований у січні 1949 року, а пізніше заарештували завідуючого літературним відділом Кабінету Юхима (Хаїма) Лойцкера, а також співробітників М. Берегівського, Б. Вайсмана, М. Майданського, А. Велєдницького, Р. Лернера, Х. Кин-Каргородського, І. Спектора та ін.

Вкрай важливе питання про те, як саме були започатковані ці арешти, що було покладено в основу обвинувачень проти згаданих та інших осіб. Насамперед, можна відповідально стверджувати, що згадані діячі не зробили нічого такого, за що заслуговували б на жорсткі оцінки і покарання. Для того, щоб розпочати їхні «справи», за давньою традицією були використані ті або інші їхні критичні зауваження, міркування, оцінки, висловлені, як правило, у приватних розмовах, у різні роки. Всі ці матеріали були віднайдені, дбайливо зібрані і систематизовані, коли прийшов час боротьби із «космополітами». Саме за їхньою допомогою формувалася їхній образ як ворогів режиму.

Наприклад, серед іншого «компромату» на М. Талалаєвського знаходимо інформацію про те, що одного разу, у травні 1938 року, він згадав, що Ленін у якійсь статті позитивно відгукувався про Л. Троцького²⁰. У березні 1940 року М. Талалаєвський дозволив собі таке висловлювання: «Євреї — найдревніший народ із найдревнішою культурою і в якій би країні вони не були, вони впливали на культуру цього народу»²¹.

30 грудня 1943 року в одній із розмов він бідкався, що нема де друкувати єврейські вірші. Коли йшлося про Біробіджан, М. Талалаєвський сказав: «Яка це єврейська область? Євреї складають там незначний процент по відношенню до загальної чисельності населення. Та й ті втікають або вимирають за тамтешніх умов. Слід було організувати національну область в тих районах, де єврейського населення багато, в районах України. Я на Україні народився і тут, якби була національна область, я б із задоволенням працював би. Задля чого мене посилати у якийсь Біробіджан?»²².

23 вересня 1944 року він говорив: «Всередині нашої країни здійснюється політика, що, хоча й неофіційно, обмежує права євреїв, їх, наприклад, не призначають на керівні посади, у Києві євреїв навіть взагалі з великим небажанням приймають на будь-яку роботу, для них обмежений в'їзд до Києва та до інших міст. Це поступка українським націоналістам...»²³.

7 грудня 1948-го М. Талалаєвський так реагував на тодішні події: «У Москві закрили єврейську газету, єврейське видавництво «Емес», розпустили єврейський антифашистський комітет, перспектив для розвитку

єврейської літератури немає. У нас євреї повинні асимілюватись»²⁴.

Не було обійдено увагою і те, як письменники реагували на загибель С. Міхоелса. Тоді, у 1948 році, обговорюючи з одним із знайомих із Москви цю подію і висловлюючи думку про те, що це було навмисне вбивство, М. Талалаєвський заявив: «Наші євреї стали нижче на одну голову. Як би хотілося почитати закордонну пресу. Там, напевно, буде написано всю правду». Г. Полянкер прокоментував цю сумну подію так: «Не стало у нас захисту, з ним все-таки рахувались, а тепер зовсім погано буде з єврейською культурою»²⁵. Цікаво, що інформатор, який передавав розмови Г. Полянкера, дав йому оцінку як людині, яка «значно розумніше, хитріше і обережніше Талалаєвського»²⁶.

Особливу увагу було приділено темі створення окремої єврейської республіки. Так, у вересні 1945 року, коли Г. Полянкер приїхав до Києва у відпустку, він чимало розповідав про життя польських євреїв. Це знайшло відбиття у документах: «Горкаючись польських євреїв, Полянкер заявив: «Ось це справжній народ, він любить свою культуру, свою мову, свою пісню, має свою школу. Зрозуміло, вони у Польщі не залишаться, поїдуть або до США, або до Палестини. Що стосується радянських євреїв, то один вихід – республіка єврейська у складі СРСР. Інакше євреям буде зовсім погано. Нас не люблять, до нас погано ставляться»²⁷.

Ретельно були систематизовані патріотичні висловлювання на підтримку успіхів євреїв у різних сферах діяльності. Наприклад, у жовтні 1949 року Г. Полянкер при зустрічі із знайомим у цирку на вечорі чемпіону світу Григорія Новака заявив: «Я хочу дивитись на єврейську гордість. Подивіться, що робиться у цирку, який аншлаг! А подивіться, скільки євреїв!» Звертаючи увагу на наявність у цирку українців, Полянкер заявив: «Я уявляю, як вони шкодують, що Новак не українець, як це їх дратує, що першість світу по атлетиці належить євреям. Ось чому вони нас так не люблять»²⁸.

Збереглися документи, які відбивають процес допитів заарештованих, те, як з них вичавлювали необхідні зізнання. Зокрема, у справі Ю. Лойцкера знаходимо згадки про події 30-х років і про Інститут єврейської пролетарської культури при Академії наук УРСР, який передував Кабінетові і був розтрощений владою ще у 1936 році. Ось яке зізнання примусили підписати Лойцкера: «Після цього * я, Співак, Гофштейн і Фефер розгубилися і припинили. Однак невдовзі у нас виникли надії і можливість продовження націоналістичної роботи серед євреїв, оскільки при Академії наук було створено Кабінет єврейської культури, директором якого у 1937 році вдалося влаштуватись нашому однодумцю Співаку»²⁹.

На очній ставці з І. Співаком Ю. Лойцкер свідчив, що «виконуючи вказівки Міхоелса і Фефера, мені, Кагану і Гофштейну під керівництвом

* Тобто після ліквідації Інституту єврейської пролетарської культури. – *Авт.*

Співака вдалось значною мірою активізувати націоналістичну роботу серед єврейського населення і, за прикладом єврейського антифашистського комітету, перетворити Кабінет єврейської культури у ворожу радянській владі організацію, яка вела боротьбу проти національної політики партії і радянського уряду»³⁰.

До справи І. Співака також були долучені матеріали, які стосувалися Інституту єврейської пролетарської культури при Академії наук УРСР. Зокрема, тут знаходимо витяги із протоколів допиту колишніх співробітників цього інституту, заарештованих ще у 30-ті роки. Наприклад, Хаїм (Борис) Лехтман на допиті 27 грудня 1935 року, проведеному заступником начальника Секретно-політичного відділу УГБ НКВД УСРР П. Рахлісом та оперуповноваженим Грозним, свідчив: «Науково-дослідницька робота інституту характеризується повним відривом від практики соціалістичного будівництва. Більшість секцій інституту у своїх планах обмежувалась розробкою проблем єврейського містечка, буржуазної історіографії дореволюційної єврейської літератури»³¹.

Зрозуміло, тут фігурували і обвинувачення у буржуазному націоналізмі: «Серед наукових співробітників, партійних і безпартійних, неодноразово висловлюється низка неправильних, антипартійних націоналістичних поглядів з питань стану та розвитку єврейських шкіл, єврейської мови і радянського будівництва у єврейських національних районах. Наприклад, керівник філологічної секції Співак, позапартійний, у бесіді з науковими співробітниками, у моїй присутності, наводячи цифри зменшення кількості єврейських шкіл у останній час, стверджував і доводив наявність регресу по лінії розвитку національно-культурного будівництва серед єврейських мас. Ці процеси та явища, доводив Співак, є підсумком асиміляції серед єврейських мас, що розвиваються у зв'язку з політикою, здійснюваною партією по лінії індустріалізації і колективізації»³².

Характерною є прикінцева частина цього протоколу допиту. На запитання, чи є у нього конкретні факти наявності контрреволюційних угруповань в інституті, Х. Лехтман відповів: «Конкретних фактів про наявність організованих контрреволюційних угруповань у мене немає. Однак я повинен підкреслити, що у зв'язку із наявністю компактної групи вихідців з інших партій, а також відсутності партійного керівництва у самому інституті, ґрунт для створення контрреволюційних угруповань безумовно існує»³³.

У справі І. Співака збереглися також витяги із «Доповідної записки про стан Інституту єврейської пролетарської культури», підготовленої у березні 1936 року тодішнім заввідділом науки ЦК КП(б)У Кровицьким, та з висновку, зробленого у червні 1936 року інструктором ЦК КП(б)У Білоцерковським на підставі матеріалів групи рецензентів «Про друковані роботи Науково-дослідного інституту єврейської пролетарської культури». У останньому, зокрема, читаємо: «За всі роки свого існування Інститут

єврейської пролетарської культури нічого не зробив по виданню класиків марксизму-ленінізму єврейською мовою, не займався викриттям єврейських буржуазно-націоналістичних партій, не вів боротьбу із залишками націоналістичної ідеології як в історії, так і в літературі»³⁴.

Використовуючи всі засоби, слідчі за будь-яку ціну прагнули витиснути із заарештованих свідчення про їхню націоналістичну діяльність і у Інституті єврейської пролетарської культури, і пізніше. Наприклад, на очній ставці Ю. Лойцкера та І. Співака 1 червня 1949 року Ю. Лойцкер свідчив «Починаючи з 1932 року у контакті з ним * та іншими нашими однодумцями я справді провадив антирадянську націоналістичну роботу серед єврейського населення України аж до початку Вітчизняної війни.

У 1941 році я і Співак евакуювалися до Уфи і потім знов активізували свою націоналістичну діяльність після створення у 1942 році єврейського антифашистського комітету, членом якого став Співак.

У травні 1942 року він виїздив до Москви на пленум єврейського комітету. Після повернення звідти до Уфи Співак розповів мені про свої зустрічі із главарями комітету – Міхоелсом, Фефером і Епштейном, говорив про свою участь у роботі пленуму, який було проведено, за словами Співака, під знаком єднання євреїв.

Після цього Співак разом зі мною, Каганом і Гофштейном організував в Уфі єврейський мітинг і почав активно розгортати націоналістичну роботу серед євреїв, евакуйованих до Уфи із західних областей Радянського Союзу.

Співак всіляко прагнув відновити в Уфі перервану на початку війни роботу групи Кабінету єврейської культури. У той час він писав про мову і стиль єврейського письменника Переца, націоналістичне ідеалізував його і замазував реакційні боки його творчості»³⁵.

Про ціну такого роду «зізнань» сам Лойцкер невдовзі, у 1953 році, напише у заяві на ім'я Генерального Прокурора СРСР: «Сильним тиском слідчих Рюміна і Меркулова (Ю. Лойцкера у березні 1949 року привезли на допити до Москви. – *Авт.*), погрозами, шантажем, позбавленням сну, а також побоями, знесиленого і доведеного до протрації нескінченними нічними допитами, змусили підписати якісь протоколи, що склались з одних вигадок»³⁶. Ю. Лойцкеру пощастило вижити, а І. Співак, не витримавши допитів, помер у московській в'язниці, у зв'язку з чим його справу було припинено 10 квітня 1950 року³⁷.

Слідство у справі ЄАК тривало до квітня 1952 року. На перших допитах С. Лозовський, І. Фефер та інші заперечували всі висунуті проти них обвинувачення. Однак згодом, під відповідним тиском, всі, крім Б. Шимеліовича, визнали свою «провину», дали свідчення, яких від них вимагали. 18 липня 1952 року Військова колегія Верховного суду СРСР присудила до розстрілу 13 чоловік. 12 серпня усі засуджені були страчені.

* Йдеться про І. Співака. – *Авт.*

У своїй книзі «Моє життя», згадуючи про закриття єврейських видань та культурних закладів, Голда Меїр, яка наприкінці 40-х років розпочала роботу в Москві як ізраїльський посланник, писала: «Що з того, що вони були вірними лінії партії? Надто великий інтерес до Ізраїлю та ізраїльтян виявило російське єврейство, щоб це могло сподобатися у Кремлі. Через п'ять місяців * в Росії не залишилось жодної єврейської організації і євреї прагнули не наближатись до нас більше»³⁸.

Надзвичайно цікавим і важливим є питання про матеріали, свого часу вилучені із фонду ЄАК. Наприклад, у Державному архіві СБУ збереглися деякі рукописи і машинописні тексти, які, напевно, можуть становити інтерес для дослідників. Так, у справі № 36663-ФП є велика тека під назвою «Статті та інші рукописи автора Талалаєвського, одержані з архіву колишнього єврейського антифашистського комітету». Тут знаходимо статтю «Освенцим – місто рабства і смерті», оповідання і багато віршів М. Талалаєвського.

Дотепер не проаналізованими залишаються матеріали, що показують, як саме, в який спосіб режим організував розправу з «космополітами» на низових рівнях. У тодішньому Радянському Союзі практично не було такої сфери життя, установи або вищого учбового закладу, де б не влаштувалися показові викриття.

Наприклад, для України дуже важкими були наслідки відомої серпневої 1948 року сесії Всесоюзної академії сільськогосподарських наук, на якій сталінський фаворит академік Трохим Лисенко отримав остаточну перемогу над «вейсманістами-морганістами». Жертвами цієї перемоги стало багато вчених, серед яких було чимало осіб єврейського походження. У Київському університеті був звільнений завідуючий кафедрою дарвінізму професор С. Гершензон, у Харківському сільськогосподарському інституті – професор Л. Делоне та ін. Всі вони, як правило, ставали жертвами публічного морального «аутодафе».

Ось що писав журнал «Більшовик України», орган ЦК КП(б)У у 1948 році: «Пережитки раболіпства перед західною буржуазною культурою знаходять свій вияв і в недооцінці історичної ролі вітчизняної науки, в схильності деяких наукових працівників перед «авторитетами» західної казенної науки, в некритичному ставленні до їх наукових праць, рекламаних буржуазною пропагандою. Приклад низькопоклонства й плазування перед буржуазною наукою показує група апологетів морганістської школи у нас на Україні, які разом з реакціонерами, мракобісами від науки тягнуть одну й ту саму ноту. Це, насамперед, можна сказати про таких біологів, як Поляков, Делоне, Гершензон, Гришко та інші»³⁹.

Критика, зрозуміло, стосувалась не лише біологів чи генетиків. Так, у

* Тобто у січні 1949 р. – *Авт.*

згаданій публікації критикувались співробітники Львівського торговельно-економічного інституту (за «схиляння» перед західною торговельною технікою), Київського технологічного інституту легкої промисловості (за недооцінку радянської промисловості по випуску реактивів), Харківського автодорожнього інституту (за те, що для розрахунку модуля зачеплення використовується формула Льюїса, а не метод Центрального бюро редуктобудування або метод ленінградського вченого Андозького), Чернівецького університету (за те, що в лекції на тему «Творчість Вальтера Скотта» було дано позитивну характеристику письменнику), Вінницького педагогічного Інституту (за те, що в лекції «Романтизм» було дано позитивне тлумачення цього поняття і не підкреслено «реакційності вчення німецьких романтики) про свободу творчого генія і поетичну інтуїцію») тощо.

У статті засуджувалась теза «наука немає кордонів» і що «питання пріоритету не мають ніякого значення», а далі підкреслювалось: «Головне завдання професорів і викладачів вищих учбових закладів не тільки кафедр суспільних наук, а й спеціальних дисциплін, полягає в тому, щоб правильно подавати історію розвитку нашої науки й техніки, підкреслювати роль російського народу і його передових наукових діячів у створенні світової науки, роль у розвитку передової науки партії більшовиків – єдиної партії, яка ще в період свого формування включила в свою програму боротьбу за науку і науковий, матеріалістичний світогляд»⁴⁰.

Надзвичайно характерним зразком тогочасної критики є стаття «Проти космополітичної брехні та наклепів на українську радянську літературу», вміщена у журналі «Більшовик України» у 1948 році, її було присвячено розгляду 2-го «Словника української літератури», упорядкованою Леонідом Хінкуловим. Тут не тільки підкреслювалось, що «бібліографія, як і всяка наука, є наукою партійною», а й викривались тактичні прийоми «космополітів» – «з одного боку, роздування неіснуючої слави всяких кололітературних людців, з другого – замовчування або паплюження кращих радянських українських письменників»⁴¹.

Такого роду приклади можна було б продовжувати, і всі вони засвідчують масштабність «викривальних» дій, їхню адресність, стратегічні задуми організаторів, які згодом логічно перейдуть до наступного політичного шоу – «справи лікарів-вбивць».

Смерть диктатора докорінно змінила ситуацію. У 1954 році почалась, а у 1955-му закінчилася перевірка матеріалів справи ЄАК. Завершилася тихою посмертною реабілітацією розстріляних. А невдовзі із місць ув'язнення почали повертатись ті, кому пощастило вижити.

Аналізуючи події кінця 40-х і початку 50-х років, можна дійти такого висновку: боротьба з тим, що називали «безрідним космополітизмом», диктувалася іманентною суттю, відповідала природі комуністичного режиму, його прагненням довести винятково передову і прогресивну власну

роль, а також слугувала ефективним засобом ізоляції «радянського народу» від зовнішнього світу. Крім того, це видавалося потрібним для мобілізації людей на подолання повоєнних труднощів, для упокорення інтелігенції, яка дійсно пробувала відчутти себе частиною єдиного світу.

Цілком очевидно, що чимало аспектів теми потребують спеціальних, не заангажованих, заснованих на вивченні архівного і фактичного матеріалу досліджень, які дозволять відтворити складну політико-ідеологічну амальгаму згаданого періоду.

Примітки

¹ Алентьев О. Проти низькопоклонства перед буржуазним Заходом // Більшовик України. – 1948. – № 11. – С. 62.

² Аксенов Ю.С. Послевоенный сталинизм: удар по интеллигенции // Кентавр. – 1991. – Октябрь-декабрь. – С. 82.

³ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦЦАГОУ). – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 4559. – Арк. 3.

⁴ Там само.

⁵ Хрущев Н.С. Воспоминания. Избранные фрагменты. – М., 1997. – С. 211.

⁶ ЦЦАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 4515. – Арк. 3.

⁷ Там само. – Арк. 10.

⁸ Там само.

⁹ Стебун І. Щоб ніколи не могло повторитися // Літературна Україна. – 1989. – № 15. – 13 квітня.

¹⁰ ЦЦАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 4514. – Арк. 3.

¹¹ Там само.

¹² Там само. – Арк. 5.

¹³ Див.: Аксенов Ю.С. Послевоенный сталинизм: удар по интеллигенции. – С. 84-85.

¹⁴ ЦЦАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 70. – Спр. 1928. – Арк. 1.

¹⁵ Там само. – Оп. 23. – Спр. 6258. – Арк. 384.

¹⁶ Там само. – Оп. 70. – Спр. 1172. – Арк. 2.

¹⁷ Там само.

¹⁸ Див.: Аксенов Ю.С. Послевоенный сталинизм: удар по интеллигенции. – С. 84.

¹⁹ Див.: Реабилитация. Политические процессы 30-50-х гг. Под общей ред. А. Н. Яковлева. – М., 1991. – С. 323; Неправедный суд. Последний сталинский расстрел. Стенограмма судебного процесса над членами Еврейского антифашистского комитета. Отв. ред. В. П. Наумов. – М., 1994. – С. 7.

²⁰ Державний архів Служби безпеки України (далі – ДА СБУ). – Спр. 36663-ФП. – Т. 5. – Додаток.

²¹ Там само.

²² Там само.

²³ Там само.

²⁴ Там само.

²⁵ Там само.

²⁶ Там само.

²⁷ Там само.

²⁸ Там само.

²⁹ Там само. – Спр. 37408-ФП. – Т. 1. – Арк. 55.

³⁰ Там само. – Арк. 310.

- ³¹ Центральний оперативний архів Федеральної Служби безпеки Російської Федерації. – Спр. Р-3743. – Т. 2. – Арк. 448.
- ³² Там само. – Арк. 448-449.
- ³³ Там само. – Арк. 449.
- ³⁴ Там само.
- ³⁵ Там само. – Арк. 461-462.
- ³⁶ Шаповал Ю.І. Україна 20-50-х років: сторінки ненаписаної історії. – К., 1993. – С. 280.
- ³⁷ ДА СБУ. – Спр. 37408-ФП. – Т. 3. – Арк. 214.
- ³⁸ Меир Г. Моя жизнь. Автобиография. – Иерусалим, 1989. – Кн. 2. – С. 283.
- ³⁹ Алентьев О. Проти низькопоклонства перед буржуазним Заходом. – С. 55.
- ⁴⁰ Там само. – С. 60.
- ⁴¹ Золотоверхий І. Проти космополітичної брехні та наклепів на українську радянську літературу // Більшовик України. – 1948. – № 4. – С. 63.